

Dažas piezīmes par transnacionālo atmiņu

Mārtiņš Kaprāns

LU Filozofijas un socioloģijas institūta pētnieks

Iebraucējs mītnes zemē ierodas ar savu pagātnes stāstu. Tā ir kā neredzama, netaustāma un bieži rūpīgi noglabāta bagāža, kuru cilvēks ņem līdzi, pametot dzimto vietu. Šajos stāstos savijas autobiogrāfiskā pieredze un kolektīvās atmiņas; tie ir kā palimpsesti, kuros samanāmi personības, izcelsmes vietas un nacionālās identitātes nospiedumu slāņi. Taču, sastopoties ar mītnes zemes kultūrvēsturisko ainavu un tradīcijām, imigrantiem nevilšus tiek atgādināts par piederību *nosūtošajai* vai *saņemošajai* valstij, par to, cik viņi ir iesaistīti vai norobežojušies no mītnes zemes kultūras. Šādos apstākļos veidojas transnacionāla atmiņu telpa, kurā mijiedarbojas iebraucēju un mītnes zemju atmiņu kopienas. Sabiedrības pētnieki tikai salīdzinoši nesen ir sākuši pievērst uzmanību transnacionālās atmiņas fenomenam, kuram var būt ļoti dažādas izpausmes, sākot ar valsts vai starpvalstu oficiālu atvairošanos par pagātnes pāridarījumiem un beidzot ar globālās atmiņas konstruēšanu. Lai arī cik interesanti man nešķistu daudzveidīgie transnacionālās atmiņas lauki, šī raksta mērķis ir palūkoties uz imigrantu atmiņu kā transnacionālās atmiņas izpausmi. Man gribas cerēt, ka šīs piezīmes lasītājos rosinās domas par problēmām, kas saistītas ar imigrantu kopienu atmiņu.

Imigrantu atmiņa bieži tiek ielogota emocionālās vai pat patētiskās nokrāsās. Mēdz uzskatīt, ka jau 17. gadsimtā kāds medicīnas students, pētot šveiciešu algotņus, secināja, ka cilvēki var sasirt ar nostalgiju jeb ilgas prombūtnes rezultātā izraisītām skumjām pēc dzimtenes. Šīs skumjas ir radījušas veselu kultūras kanonu, kurā nostalgijai ir centrālā loma, definējot imigranta identitāti. Nostalgija kā atmiņas prakse, bez šaubām, nav asociējama tikai ar zaudējumu, jo pagātne un dzimtā vieta var būt arī spēcīgs iedvesmas un pašapziņas avots. Turklāt informācijas un komunikācijas tehnoloģiju ietekmē ir ievērojami sarūkusi distance starp imigrantu un viņa dzimto vietu, kas neizbēgami maina izpratni par prombūtni. Šī *pozitīvā nostalgija* ir raksturīgāka stabilām un pašorganizējošām imigrantu kopienām jeb diasporām. Diasporiskajai atmiņai ir sociāli mobilizējošs efekts, kuram nav tālu jāmeklē piemērus. Latviešu, igauņu un lietuviešu imigrantu kopienas, kas pēc Otrā pasaules kara izveidojās Rietumvalstīs (Ziemeļamerikā, Austrālijā, Eiropā) no bēgļiem un viņu pēcnācējiem, nav iedomājamas bez vienojoša pagātnes stāsta un piemiņas rituāliem. Tomēr bēgļu kontekstā vispirms jārunā par trimdas jeb piespiedu migrācijas rezultātā tapušu diasporu, kur atmiņas par dzimteni vēl ir ļoti dzīvas un imigrācija tiek uztverta kā traumatiska pieredze.

Zināmu skaidrību transnacionālās atmiņas kontekstā ļauj ieviest Tomasa Lakruā un Elēnas Fidijanas-Kvazimjehas piedāvātais nošķirums starp *trimdas atmiņu* un *diasporisko atmiņu*. Trimdas atmiņa izriet no klasiskās diasporas koncepcijas un ir uzlūkojama kā kopīga reprezentācija tiem

traumatiskajiem apstākļiem (kari, valsts apvērsumi, etniskās tīrīšanas u. tml.), kas zināmu cilvēku grupu ir spieduši pamest dzimteni. Turpretī *diasporisko atmiņu* nestrukturē kāds kopīgs pagātnes stāsts, un tā drīzāk ir rezultāts kolektīvai migrācijas trajektorijai, kas sakņojas diasporas savpatnības un minoritātes apziņā.¹ Abi atmiņu tipi, protams, nav savstarpēji izslēdzoši, tomēr dažkārt tie var veicināt diasporas iekšējo diferenciāciju, norobežojot dažādas imigrantu grupas. Tam par pamatu var būt vai nu sociālekonomiskie, vai ideoloģiskie apsvērumi. Piemēram, ebrejiem – vienai no senākajām pasaules diasporām –, kas jau gadsimtiem ir dzīvojuši Lielbritānijā un izvēlējušies asimilēties vietējā sabiedrībā, 20. gadsimta sākumā bija grūti atrast kopīgu valodu ar saviem tautiešiem, kas bija izceļojuši no Austrumeiropas. Vecā ebreju diaspora izvairījās no skaidras attieksmes paušanas pret ebrejiem vērstajiem grautiņiem cariskajā Krievijā. Turpretī jaunā diaspora nekavējoties reaģēja ar publiskām demonstrācijām.²

Jo konsolidētāka ir imigrantu grupas atmiņa, jo lielāka ir varbūtība, ka diasporas pagātnes reprezentācijas kļūs par politiskās mobilizācijas resursu, ar kuru izaicināt gan mītnes zemes, gan dzimtenes, gan trešās valsts atmiņu režīmus. Armēņu diaspora Francijā ir hrestomātisks gadījums, kas ilustrē vienas kopienas ietekmi uz valsts oficiālo attieksmi pret Osmaņu impērijas īstenoto genocīdu pret armēņiem 1915. gadā. Mēdz uzskatīt, ka tieši Armēņu genocīda neatzišana ir bijis viens no simboliskajiem šķēršļiem, kas traucējis Turcijas un Eiropas Savienības tuvināšanos. Tāpat var minēt Baltijas valstu un Ukrainas imigrantu kopienas, kas ir bijušas ļoti aktīvas cīnītājas pret padomju režīmu, atgādinot pasaules demokrātiskajām valstīm par staļinisma noziegumiem. Taču transnacionālajā atmiņā balstīta politiskā aktivitāte ir novērojama arī attiecībās starp imigrantiem un izteikti demokrātiskām valstīm. Piemēram, 2005. gadā Dienvidkorejā tika izdots japāņu rakstnieces Joko Kavašimas Votkinas pusautobiogrāfiskais romāns „Tik tālu no bambusa birtalas”,³ kurš vēstīja par japāņu traumatisko pieredzi, tiekot deportētiem no Mandžūrijas un Ziemeļkorejas pēc Otrā pasaules kara. Grāmata kādu laiku faktiski netika pamanīta, tomēr 2007. gadā tā izraisīja sašutuma vilni ASV korejiešu kopienā, īpaši izglītotākajā daļā. Ņujorkas un Bostonas korejieši romānu uztvēra kā japāņu centienus mazināt savu atbildību par pastrādātajiem kara noziegumiem, kā arī mēģinājumu pārinterpretēt Japānas kā agresorvalsts tēlu. Turklāt izskanēja apgalvojumi, ka Kavašimas Votkinas grāmata ASV skolās tiek izmantota kā mācību līdzeklis. Tādējādi korejiešu diasporas vēstures stāsta aizstāvji vismaz netieši centās iespaidot konkrētu štatu izglītības politikas veidotājus, kā arī veicināja t. s. *attālināto nacionālismu* Amerikas korejiešu kopienā.⁴

¹ Lacroix, T., Fiddian-Qasmiyeh, E. (2013) Refugee and Diaspora Memories: The Politics of Remembering and Forgetting. *Journal of Intercultural Studies*. 34(6), p. 687.

² Gidley, B. (2013) Diasporic Memory and the Call to Identity: Yiddish Migrants in Early Twentieth Century East London. *Journal of Intercultural Studies*. 34(6), pp. 650–664.

³ Kawashima Watkins, Y. (2000) *So far from the bamboo grove*. New York: William Morrow.

⁴ Sk. Lim, J-H. (2014) Victimhood nationalism in the memory of mass dictatorship. In: Walker, B., Lim, J-H., Lambert, P. *Mass Dictatorship and Memory as Ever Present Past*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 40–44.

Transnacionālā atmiņa nozīmē ne tikai diasporu mijiedarbību ar nacionālajiem atmiņu režīmiem, bet arī ar citu mītnes zemē dzīvojošo diasporu atmiņām. Imigrantu kopienām, kas daļa līdzīgu pieredzi un pagātnes stāstus, ir daudz vieglāk izveidot transnacionālās atmiņas diskursu, kurš, piemēram, nosoda pagātnes nedemokrātiskos režīmus un viņu līderus. Krietni grūtāk tas ir reizēs, kad pieredzes un atmiņu stāsti atšķiras. Vispārīgi raugoties, lai arī transnacionālā atmiņa ir tendēta atzīt pagātnes plurālismu, tā vienlaikus aizsargā pagātnes interpretēšanu no pilnīgas nonivelēšanas. To izgaismo kāds gadījums ASV, kad tika pretnostatīti japāņu un ebreju atmiņu diskursi. Proti, 1997. gadā Ņujorkā tika atklāta izstāde „Amerikas koncentrācijas nometnes: atceroties Amerikas japāņu pieredzi”. Tā bija veltīta masveidīgajai Amerikas japāņu aizturēšanas un izolēšanas programmai Otrā pasaules kara laikā, kad 110 tūkstoši ASV Rietumkrastā dzīvojošo japāņu tika internēti speciālās nometnēs. Šāda programma, kas, manuprāt, joprojām ASV ir neērta publiskās vēstures temats, tika īstenota, lai it kā mazinātu risku, ka Japāna izmantos savu diasporu situācijas destabilizēšanai ASV.⁵ Taču Ņujorkas izstāde izraisīja neapmierinātību vietējā ebreju kopienā, kura kritizēja koncentrācijas nometņu izmantošanu izstādes nosaukumā. Tas rosināja arī plašākas publiskas diskusijas par Holokausta *vārdu krājuma* piemērošanu citu šķietami līdzīgu vēsturisku notikumu raksturošanai. Problēmsituācija, kas simboliskā līmenī bija izveidojusies starp ASV japāņu un ebreju kopienām, galu galā tika atrisināta gaužām racionālā veidā: izstādes organizētāji piekrita precizēt koncentrācijas nometnes jēdzienu, kura saturā tika nošķirtas „ieslodzījuma nometnes” (*internment camps*) no „iznīcināšanas nometnēm” (*extermination camps*).⁶

Manas pārdomas līdz šim ir fokusējušās uz fiziski dislocējamām imigrantu kopienām, kas transnacionālo atmiņu zināmā mērā piesaista konkrētas mītnes zemes kultūrai. Taču 21. gadsimtā daudz kas ir mainījies. Proti, internets un globālie sociālās tīklošanās mediji (STM) konkrēti pēdējos desmit gados ir kļuvuši par ārkārtīgi nozīmīgiem transnacionālās atmiņu telpas veidotājiem. Tas ir iespaidojis arī imigrantu ikdienu, sabiedrības pētniekiem aizvien biežāk liekot runāt par digitālajām diasporām, kuru dalībniekiem fiziskais kontakts vairs nav tik izšķirošs priekšnosacījums kopīgas identitātes radīšanai. STM (Facebook, YouTube, Wikipedia) bieži var sastapt imigrantus, kas iesaistās diskusijās par savas izcelsmes valsts vēsturi vai kas strīdas ar citu valstu imigrantiem par pareizāko vēstures interpretāciju. Digitālā diaspora pieļauj individualizētāku pieeju transnacionālajai atmiņai, bet vienlaikus tā saglabā reālās, fiziski dislocējamās diasporas ideoloģiskos uzstādījumus, kas izriet no politiskas pozicionēšanās iepretim „nozīmīgajiem citiem”, kuri var būt gan nosūtošās valstis, gan saņemtošās valstis, gan citas imigrantu grupas. Šo parādību es sevišķi spilgti ieraudzīju pirms kāda laika, kad pētīju *YouTube* un *Wikipedia* lietotāju reakciju uz

⁵ 1988. gadā ASV prezidents Ronalds Reigans publiski atvainojās Amerikas japāņu kopienai par Otrā pasaules kara laikā īstenoto aizturēšanas un masveida izolēšanas programmu. Katram, kas bija tiešā veidā cietis no šīs programmas, tika izmaksāta kompensācija 20 tūkstošu dolāru apmērā.

⁶ Vairāk par šo gadījumu sk. Schiffrin, D. (2001) Language and Public Memorial: 'America's Concentration Camps'. *Discourse and Society*. 12(4), pp. 505–534.

skandalozo dokumentālo filmu „Padomju stāsts”. Starp filmas aktīvākajiem aizstāvjiem un kritiķiem acīmredzami bija arī imigranti, kuru izcelsmes vieta bija Baltijas valstis un Krievija. Filmas provokatīvais vēstījums un tajā iekodētās *harizmātiskās* atmiņas acīmredzot nespēja atstāt viņus vienaldzīgus.⁷

Kaut gan imigrantu kopienas atmiņa pamatā veidojas „no apakšas”, arī valsts šajā procesā var spēlēt zināmu lomu, veicinot imigrantu iekļaušanos mītnes zemes sabiedrībā. No vienas puses, valstīs, kurās sadzīvo konfliktējošas diasporiskās atmiņas vai kur ir augsts konflikta potenciāls starp dažādām imigrantu kopienām, valsts institūcijām ir jābūt gatavām iesaistīties kā starpniekam. Valsts, piemēram, var piešķirt telpas imigrantu muzeja izveidei vai izstāžu eksponēšanai. Tāpat tā var arī atbalstīt biogrāfiskās pētniecības projektus, kuru mērķis ir apkopot un publicēt imigrantu dzīvesstāstus. Biogrāfiskā pieeja atsedz individuālās atmiņas dimensijas. Starp citu, tādās imigrantu lielvalstīs kā ASV, Kanādā vai Austrālijā imigrantu autobiogrāfijas ir kļuvušas par populāru žanru, kas veicina gan iekļautības apziņu imigrantos, gan diasporiskās atmiņas atzišanu. Šādos gadījumos iekļaušanas politikas veidotājiem īpaši svarīgi ir nākt pretim tām imigrantu grupām, kuras vieno traumatiskās atmiņas un kas ir uzskatāmas par piespiedu migrācijas upuriem.

Nobeigumā varētu jautāt, ko viss iepriekš rakstītais nozīmē Latvijai? Eksperti jau vairākus gadus ir brīdinājuši, ka Latvijas demogrāfiskās tendences liecina par neizbēgamu imigrantu īpatsvara pieaugumu, ja vēlamies nodrošināt stabilu ekonomikas attīstību. Plānojot imigrantu iekļaušanas politiku, nevajadzētu pārāk zemu novērtēt arī transnacionālās atmiņas aspektu, jo tas var ļaut savlaicīgi identificēt nopietnus izaicinājumus Latvijas sabiedrības saliedēšanai. Ja būtiska Latvijas imigrantu daļa nākamajos desmit gados varētu ieceļot no postpadomju valstīm, kur Krievijas informatīvajai telpai ir liela ietekme, tad jārēķinās, ka Latvijā pieaugs to iedzīvotāju skaits, kas atbalsta Krievijai raksturīgu vēstures interpretācijas shēmu. Pirms vairākiem gadiem prezentētie „Eirāzijas monitoringa” dati skaidri parādīja, ka Kaspijas jūras valstīs, no kurienes varētu nākt daļa imigrantu, dominē no Latvijas sabiedrības būtiski atšķirīga izpratne par padomju periodu.⁸ Ņemot vērā, ka Latvijas mazākumtautību vidū arī dominē prosovietiskā paradigma, kuras ietvaros tiek uzskatīts, ka Latvija brīvprātīgi pievienojās PSRS,⁹ šī imigrantu grupa tikai palīdzētu nostiprināt šo paradigmu, tādējādi vēl vairāk padziļinot sabiedrības sašķeltību un pastiprinot spiedienu uz oficiālo atmiņu režīmu, kas, attiecībā uz padomju periodu, ir bijis nemainīgs kopš neatkarības atjaunošanas. Politikas veidotājiem ir jābūt gataviem šādam vai līdzīgam scenārijam, un šī gatavība, manuprāt, vispirms nozīmē, ka tiek izstrādātas konkrētas, uz imigrantu kopienām orientētas atmiņu politikas iniciatīvas.

⁷ Kaprāns, M. (2015) Hegemonic representations of history and digital agency: giving meaning to “The Soviet Story” on SNS. *Memory Studies*. Nodots publicēšanai.

⁸ *Евразийский монитор*. (2009). Восприятие населением и молодежью новых независимых государств истории советского и постсоветского периодов. Pieejams: <http://www.eurasiamonitor.org/rus/research/event-162.html>.

⁹ Kaprāns, M. (2013) Padomju laika sociālās reprezentācijas Latvijas sabiedriskajā domā (2004-2012). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. 87, 102.–138. lpp.